

ՀԱՃՐՆԻ ԵՐԳԱՐՈՒԵՍՏԸ

ԶԱԽԷՆ ԿՆԵԱԶԵԱՆ

zavenkniasian@yahoo.com.ar

ՄՈՒՏՔ

Հայկական յետեղեռնեան մատենագրութեան մէջ ուրոյն տեղ ունին հայրենակցական միութիւններու յուշամատենները, որոնց նպատակներէն եղած են հայրենի ծննդավայրի գրական յուշարձան-վկայարանը կանգնել, անոր պատմութիւնը, սովորութիւնները, ասանդութիւնները, բարբառը եւ այլ տեղական ինքնութեան մանրամասնութիւններ մոռացութենէ փրկել եւ նոր սերունդներուն ասանդել:

Յուշամատենները կը պարունակեն նաեւ երգեր ու պարերգեր իբրեւ տեղոյն ժողովրդական բանահիւստութեան նմուշներ: Դժբախտաբար, այս գիրքերուն ջախջախիչ մեծամասնութեան երգարուեստի օրինակները զուրկ են նոթագրութենէ եւ միայն նշուած են երգերու խօսքերը¹: Այս իրողութիւնը մեզ կը զրկէ Արեւմտեան Հայաստանի, Կիլիկիոյ, Փոքր Հայքի եւ այլ շրջաններու երաժշտական աշխարհի ժառանգութեան կարեւոր աղբիւրէ մը: Նոթագրութեան պակասը գրեթէ օրինաչափ է բոլոր յուշամատեններուն, թէեւ կան բացառութիւններ, ինչպէս Արաբկիրի նուիրուած աշխատասիրութիւնը², ուր բոլոր ժողովրդական երգերը, աշուղական ստեղծագործութիւնները, պարերը նշուած են եւրոպական երաժշտագրութեամբ:

Կիլիկիոյ հայաբնակ Հաճըն քաղաքի պարագան չի տարբերիր վերոյիշեալ ընդհանուր իրողութենէն Հաճնոյ յուշամատենը³ կը պարունակէ փունջ մը երգեր եւ պատանդիկներ, բայց՝ առանց նոթագրութեան: Կարդալով այս էջերը, կը զգացուի որ հաւաքողները կ'ենթադրէին թէ կարդացողները, ըլլալով հաճընցիներ, այդ բոլոր երգերը գիտէին եւ միայն պէտք էր յիշողութիւնը թարմացնել:

Իբրեւ ուղեցոյց ունենալով վերոյիշեալ յուշամատենը դիմեցինք Արժանթին ապաստանած վերջին վերապրողներուն կամ անոնց յետնորդներուն եւ ձայնագրեցինք երաժշտարուեստի օրինակներ: Նոյնը կրցանք ընել Ֆրանսայի եւ Լիբանանի հաճընցիներու պարագային⁴:

¹ Խ.- Պէտրքէ ընդգծել, որ Պողոսեանի գիրքէն այսպէղ մէջբերուած թրքերէն չափածոներէն ոմանք ունին սխալագրութիւններ, որոնց հետեւանքով ալ այսպէղ կարարուած թարգմանութիւններէն եւ վերծանումներէն ոմանք կրնան թերի ըլլալ:

² Անդրանիկ Լ. Փոյատեան, Պարմութիւն հայոց Արաբկիրի, Կրատ.՝ Ամերիկայի Արաբկիրի Միութեան, Նիւ Եորք, 1969:

³ Յ. Պ. Պողոսեան, Հաճընի ընդհանուր պարմութիւնը եւ շրջակայ Գօզան-Տաղի հայ գիւղերը, Կրատ.՝ Հաճընի Վերաշինաց միութեան կեդրոնական վարչութեան, տպ. Պոզաճեան, Լոս Անճելըս, Քալիֆորնիա, 1942:

⁴ Ձայնագրութիւնները եւ դաշտային աշխատանքները կատարեց եղբայրս՝ Ռուբէն Կնեազեանը, սկսելով 80ականներուն:

Հաճընցիներ Արժանթին հաստատուած են հայօճախին կազմաւորման սկզբնաշրջանէն, իսկ 1915ին արդէն հիմնած են «Հաճըն Ընկերութիւն»ը որ 1928ին անունը փոխելով դարձած է Հաճընի Հայրենակցական միութիւն:

Ընդհանրապէս, հաճընցիները շատ բացասական պատկերացում ունին իրենց բանահիւսութեան մասին, ինչպէս ցոյց կու տայ, օրինակ, 1953ին հաճընցիի մը կողմէ գրուած հետեւեալ անստորագիր յօդուածը. «Հակառակ մեր ինքնուրոյն գաւառաբարբառին... բանահիւսութիւն չունինք, որ ցոյց տայ մեր ծննդավայրի քաջագործութեան հետ, մեր ըմբռնումները՝ տիրութեան եւ ուրախութեան վերաբերմամբ»⁵: Միաժամանակ՝ հակասութիւն մը. «Ճիշդ է ունինք քանի մը տաղեր, խաղեր, օրօրներ եւ աղօթքներ, սակայն անոնք բաւական չեն, պէտք եղածին պէս ցոյց տալու հաճընցիներու առաքինի սովորութիւնները եւ ապրումները»: Յետոյ ափսոսանք՝ «... "Ակն եւ Ակնցիք" պատմութիւնը աչքէ անցուցած արեւնը, մեր գրագէտ-քննադատ հայրենակիցներէն մին, ցաւով յայտնեց, որ մեր հայրերն ու մայրերը տեղական ֆօլքլօրի յիշատակ մը, ժառանգ մը չեն ձգած որ անոր հետեւինք»:

Իրական կացութիւնը այդքան աղէտալի չէ, սակայն: Բանահաւաքչական հարցազրոյցներու ընթացքին, տարեց հաճընցիներ՝ Պօղոսեանի վերոյիշեալ գիրքին մէջ տպուած կարգ մը երգերը երգեցին, միւսները չկրցան յիշել, որով միայն խօսքերը կը մնան ապագայի համար: Բարեբախտաբար, ի յայտ եկան հատորին մէջ չարձանագրուած նմուշներ եւ պատառիկներ ալ, ինչպէս՝ երկարապատում «Սեքսէնը համրիէլ հալիվուէլ Հաճին» երգը, որ 12 տուններէ կը բաղկանայ, բայց հազիւ մէկ քառեակով ծանօթ է, «Էսսէլ ձէյ տունը պի՛գօմ»ը կամ «Պոյ դուզի, պոյ թոխլի»ն: Միայն ափսոսանք կարելի է զգալ, երբ մտածենք թէ ի՞նչ արդիւնքներ պիտի ունենար բանահաւաքչական այս գործը եթէ կատարուէր վերապրող սերունդի ողջութեան:

Հաճընի ժողովրդական բանահիւսութիւնը մեզի կը ներկայանայ երկու լեզուով՝ հաճնոյ բարբառով (*Հեճնօ լուզու*, *Հեճնօ-լիզվեւ*, *Հեճնօ Լիզվաւ*) եւ թրքերէն⁶: Ստորեւ՝ հաւաքուած շուրջ 20 երգեր ու պատառիկներ⁷:

1) Աբրահամ Էօլմէզ (Էօլմէսէքեան).- **«Սեքսէնը համրիէլ հալիվուէլ Հաճին ...» (բարբառ՝ Ութսուն տարեկան ալետր Հաճին)**

«Սեքսէնը համրիէլ»ը Հաճընի բարբառով գրուած երգ⁸ է, զոր հեղինակած է հասարակական գործիչ Աբրահամ Էօլմէզ 1945ին:

⁵ Անմեռ [հաւանաբար՝ Աբրահամ Էօլմէզ (Էօլմէսէքեան, Հաճըն, 1901–Արժանթին, 1958)], «Ֆօլքլօր», *Նոր Հաճըն*, 7:1953, էջ 99:

⁶ Թրքերէն որոշ նիւթեր հայերէնի թարգմանեցին Ատրինէ Ֆերմանեան, Կարօ Աբրահամեան, որոնց կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը:

⁷ Մեր հաւաքած բոլոր ծայնագրութիւնները նոթագրեց հնա-երաժշտագէտ (archeomusicologist) Էդուարդ Բարսեղեանը, որուն կը յայտնենք մեր շնորհակալութիւնը:

⁸ Տեղեկութիւններն ու մանրամասնութիւնները պատմեց այս երգի մեկնաբան՝ երաժիշտ, հաճընցի Արմենակ Դարբինեանը, 1980ականներուն:

Այս երգը սկսաւ երգուիլ խնճոյքներու ատեն եւ աստիճանաբար դարձաւ Արժանքինի հաճընցիներուն «օրհներգը», թէեւ բովանդակութիւնը երգիծական է: Հաճընի բարբառով այդպիսի երկարապատում բանաստեղծութիւն կամ երգ գոյութիւն չունէր, իսկ եթէ ժամանակին գոյութիւն ունեցած է՝ վերապրողները չէին յիշեր: Հաճընցիք զայն կ'երգէին որեւէ հաւաքոյթի առիթով, թէ՛ հայրենակցական միութեան ծեռնարկներուն, թէ՛ ընտանեկան կամ բարեկամական հանդիպումներուն: Այս երգի կատարումը հեռաւոր Արժանքին բնակող հաճընցիներուն համար պարտադիր դարձած էր, որովհետեւ սեփական ինքնութեան դրսեւորում էր եւ միաժամանակ հայրենի հողի յիշատակը վառ պահող միջոց: Չափազանց կարեւոր եղած է այս երգի ուրախ եւ երգիծական բնոյթը այնպիսի ժամանակի մը մէջ, երբ վերապրողներու շրջանակները տխուր երգեր կ'երգէին յիշելով կորուսեալ երկիրը եւ հազարաւոր անմեղ զոհերը⁹:

Թէեւ ժողովրդական բանահիւսութիւնը անանուն ստեղծագործութիւններէ կը բաղկանայ, Էօլմէզի եւ Սարգիս Մխճեանի (երգ 19) հեղինակած երգերուն ոճային առանձնայատկութիւնները անկարելի կը դարձնեն այս խումբէն դուրս ձգել զանոնք: Յիրաւի, թէեւ երկուքն ալ յառաջացած են իրարմէ բոլորքին անջատ եւ աշխարհագրօրէն հեռու վայրերու մէջ, անոնք ունին ուճային ընդհանրութիւն, մասնաւորապէս՝ պատմողական ընթացք, իսկ եղանակը՝ կրկնուող գրեթէ միապաղաղ կառոյց է: Այս վերջինը կ'ընդգծէ թէ պատմուածը աւելի կարեւոր է քան երաժշտութիւնը. բայց այս իրողութիւնը ո՛չ թէ ծանծրոյթ կը պատճառէ այլ կը ստեղծէ լարուածք եւ հետաքրքրութիւն՝ պատմուածի զարգացման մասին:

Երգին բովանդակութիւնը կարծես իսկական եղելութիւն մը կը պատմէ, ինչ որ օգնած է տարածման: Բոլոր հաճընցիները իրարու ծանօթ էին եւ յաճախ դրացիներ եղած՝ երկար տարիներ: Երգին մէջ յստակ կը մատնանշուի երկու «հերոսներուն»՝ Հաճիին եւ Եղիսաբէթին բնակած տեղը՝ դէմդիմաց այգի, աղբիւրի մը մօտ:

Երաժիշտ **Արմենակ Դարբինեան** «Սեքսէնը համրիէլ» երգի անգերազանցելի մեկնաբանը եղած է տարիներ շարունակ¹⁰. անոր «*եզակի կապաւերգութիւնները եւ զաւեշտական խաղերը ա՛լ աւելի կը փայլեցնեն խնճոյքը, որ անդադար կը խնդացնէ ներկաները...եւ անվերջ ծափահարութիւններ*»¹¹:

Բանաստեղծութիւնը անշուշտ գրական յաւակնութիւններ չունի, բայց լեզուական առումով կը պարունակէ Հաճնոյ բարբառին իւրայատուկ շատ բառեր եւ մանաւանդ դարձուածքներ, որոնք երգին կ'աւանդեն տեղական

⁹ Երգացանկի «Օդանաւ եկաւ»ի բովանդակութիւնը կը սահմանափակէր կատարման առիթները. զայն կը մեկնաբանէին կա՛մ Հաճընի ինքնապաշտպանութիւնը ոգեկոչող մատաղին կա՛մ նման լուրջ առիթներու:

¹⁰ Արմենակ Դարբինեան (ծն. Չիլինկիրեան), ծնած Հաճըն՝ 16 Մարտ 1907ին, մահացած Արժանքին՝ 9 Ապրիլ 1990ին:

¹¹ «Պուենոս Այրէսի հաճընցիներուն խնճոյքը», *Նոր Հաճըն*, 8-9:1948, էջ 125:

գունաւորում: Օրինակ՝ «ձառ գայել գէլխուն թալլիկին» արտայայտութիւնը, բառացի՝ «ձեռք ձգել գլխուն գլխանոցը» կը նշանակէ, բայց փոխաբերաբար՝ «տիրանալ աղջկան մը սրտին, զայն սիրաշահիլ»: Կամ «առջի եանլըխէն» (առաջին հորդեհէն), որ մօտաւորապէս կը նշանակէ «շատոնց»: Անցեալին հորդեհները աղիտալի էին, մանաւանդ որ շատ անգամ թաղամաս մը կամ ամբողջ գիւղ մը կրնային աւերել: Այս պատճառով խօսակցական լեզուին մէջ ժամանակ արտայայտող իրադարձութիւններու յիշատակում էին: Այստեղ, խօսքը վստահաբար կը վերաբերի Հաճընի մեծ հորդեհին, որ ծանօթ է «Առաջին հորդեհ» անունով եւ տեղի ունեցած է 13 Յուլիս 1883ին: Ուրբաթ կէս գիշերին հորդեհը սկիզբ առած է Վերին Թաղի շուկայի հացագործի մը փուռէն: Հաճընի կէսը, շուրջ 1500-2000 տուն եւ 200 խանութ, այրած եւ շուրջ 10.000 հոգի թշուառութեան մատնուած են:

Ուրիշ դարձուածքներ՝ «չի տէվով մէյտօն», այսինքն «կարելորութիւն չտուաւ», ուր մէյտօն>մէյտան (թրք.՝ հրապարակ, ազատ տարածութիւն, ասպարէզ), Հաճընի բարբառին մէջ ստացած է «կարելորութիւն» իմաստը. Օրինակ՝ «մէյտօն մի՛ տօ»՝ «կարելորութիւն մի՛ տար»¹²: Կամ դարձուածքներու հետեւեալ շարքը՝ «Օրը առօծ է (օրը առած է) դուռը կօղպօծ է (դուռը կղպած է), իկօծ քէլէ մը հէս շէնտէրկօծ է» (եկած աղուոր մը հոս շնթոկած՝ պառկած է), այսինքն՝ «ամէն բան եղած վերջացած է»: Ուրիշ մը՝ «խայիլէ տիսսէք» (խէրը տեսէք, բարով ըլլայ, շնորհաւոր ըլլայ): Կը գործածուի նաեւ եզակի՝ «խայիլը տիսնուս»): Կամ՝ «ղատաղ առնում»=օրինանք մը՝ արեւելահայերէնի «ցաղ տանեմ»ին հաւասար:

Հետաքրքրական են նաեւ նմանաձայնութիւնները՝ «խըմ-խըմ»=«քիթէն խօսող, ոնգախօս» կան «թըխըմ-թըխըմ»=«կարծր նիւթէ փոքր կտորներ ետեւ-ետեւի կտրելէն յառաջացած ձայն» (այստեղ երկաթէ թէլէ մը պայտի գամեր կտրելէն) են.:

Սեքսէնը համրիէլ հալիվուլէ Հաճին ... ¹³	Ութսուն տարեկան ալետը Հաճին...
Մէքսէնը համրիէլ հալիվուլէ Հաճին Ամմէն մէթնէնը կու բռնէ սանճին(*). Դա դէմը կինիէլ Էղսօբ Հաշուկին(*) Ինչո՞ք ձառ գայէ գէլխուն թալլիկին:	Ութսուն տարեկան ալետը Հաճին Ամմէն գիշեր կը բռնէ մտատանջութիւնը. Թէ դիմացը ապրող Եղիսաբէթ հաշուկը Ինչպէ՞ս տիրանալ, սիրաշահի:
Տէվէճ Էլէխօ(*) ¹⁴ աղբիյին մէկդին, Դիմեցցէ-դիմոց կու պէհին էգգին, Եթ էչքը դայցէնէ Էղսօբ հաշուկին՝	Տէվէճ աղբիւրին մօտիկ մէկդին, Դէմ-դիմաց կը պահեն այգին, Երբ աչքը դարձնէ Եղիսաբէթ հաշուկին՝

¹² Բացատրեց՝ Գէորգ Քէշիշեան (Քէսքիսքեան):

¹³ «Սեքսէնը համրիէլ հալիվուլէ Հաճին» երգի թարգմանութեան համար անգնահատելի եղան Հաճնոյ բարբառին քաջագիտակ Քէշիշեանի աջակցութիւնը, եւ՝ Անի Սարգիսեանի, Մարինա Փիրանեանի եւ Միրթա Սաչեանի օժանդակութիւնը:

¹⁴ Սանճի=բառացի՝ փորացաւ, փոխաբերաբար՝ մտատանջութենէն յառաջացած փորի ցաւ, փորհարութիւն (թուրք. sancı). Էղսօբ=Եղիսաբէթ, Հաշուկ=հօրեղբոր կին». Էլէխօ=ալախօ=յարաբերութիւն, առնչութիւն, փոխաբերաբար՝ մօտերը (արաբ. علاقه):

Հայկվույին կու կէկէտէ հիգգին:		Կր դողդղայ ալետրին հոգին:	
Էյ մը մէտմէցով Էդսաբին քէվը Հազօյ մահանէ՛վ՝ հայցուց աղբօրը, Եր տիսսօվ թէ կիցուց քայմօնը(*) Յօժ ցանէվ մը հասկեցուց իյ հօյը...		Օր մը մօտեցաւ Եղիսաբէթին քով Հազար պատրուակով՝ հարցուց եղբօր մասին, Երբ տեսաւ թէ կեցուց մանելը՝ Յաժ ձայնով մը հասկեցուց իր դրութիւնը...	
Էդսաբ Հաշուկը կէտէտիվիլէն Բայկո մը դարձօվ, ծան տէվօվ դէմէն. -Ամման Հաճի, ամման, ես դատաղ առնում, Աս տայիքիս ինչո՞ց ես էլիկ պ'առնում:		Եղիսաբէթ հաշուկը կոտրտուելով Նրբօրէն դարձաւ, պատասխանեց դէմէն. - Ամման Հաճի, ամման, ես «ցաւօ տանեմ», Այս տարիքիս ինչպէ՛ս ես ամուսին առնեմ:	
Հաճին վիզը ծուռ ետ դարձօվ էգգին Էլկու քայի մէջ պէտղիլէվ հիգգին... Լաքին, իլկէվօնը եր գենց էլիէլը՝ Էդսաբին գէխուն տիսսով նուէլ այլիէլ:		Հաճին վիզը ծուռ, ետ դարձաւ այգին Երկու քարի մէջ սեղմելով հոգին... Բայց, իրիկունը երբ գնաց տանիքը՝ Եղիսաբէթին գլխուն տեսաւ նոր թաշկինակ:	
- Հըրմ ասսոց Հաճին՝ մէտքէվ մը քայի, Կէ տիսնէվի թէ ինքնա միտք ունի... Աճէլէ մը քաղօքը իշվէլտիէց: Թիւմ դիագնին տիկիւրճի էղէկիէց:		-Հը՛րմ ըսաւ Հաճին՝ մտքով մը քարի, Կը տեսնուի թէ ինք պլ միտք ունի... Շուտով քաղաք շտապէց Բոյոր դրագինէրը լրաբերը դրկէց:	
Ասսօց Էդսօքը՝ ես Հաճին գիտիւմ առջի եանլիթէն Էնուէլ ես պագի այյօն կու տի ուզիլէն ... Իմ սիյտըս ձիէ հետ է, շիպիէլ(*) մէնէք, Դուք գացցէք Կիակուէսիս սիյտը հէլէք:		Եղիսաբէթը ըսաւ. ես Հաճին գիտեմ առջի հրդեհէն, Անոր ես երբեմն թան կու տայի սիրով ... Իմ սիրտս ձեզի հետ է, կասկածներ մի՛ ունենաք, Դուք գացէք Կիակուէսիս սիրտը նայեցէք:	
Կիակուէտը իյ տղան է՝ խրմ-խրմ, Էշու բիպէր կու կէրէ թըխրմ-թըխրմ, Ան եր տիսսով թէ մայրիկ նիէյս մետօն, Բանին հեյիլէվ՝ չի տէվով մէլտօն:		Կիրակոսը իր տղան է՝ խրմ-խրմ, Էշու գամեր կը կտրէ թըխրմ-թըխրմ, Ան երբ տեսաւ թէ մարդիկ ներս մտան, Գործին նայելով՝ կարեւորութիւն չտուաւ:	
-Պապա Կիակուէս, չիէս հացենէ թէ՛ Նեստիէղ մայրիքը էին իկօժ է. Աստեծու էմրէվ, միէնք մինասիպ տիսսօնը՝ Մայրոյ միէ Հաճուն ուզիլու իկօնք:		-Պարոն Կիրակոս, չէ՛ս հարցներ թէ՛ Նստած մարդիքը ինչու՞ եկած են. Աստուծոյ կամքով, մենք յարմար տեսանք՝ Մայրդ մեր Հաճիին ուզելու եկանք:	
Կիակուէտը խրմ-խրմ, լաքին՝ շօտ պայպիէտ, Գիտէլ թէ իյ գէլիցը էլ թիւմ անպէտ, Բիյօնը բացցօվ ու քէլտէնիլէն Ասսիլիքն ասսօց դիմ ծամծմիլէն.		Կիրակոսը խրմ-խրմ, բայց՝ շատ վարպետ, Գիտէլ թէ իր խօսքերն էին բոլորովին անպէտ, Բերանը բացաւ ու քրտնելով Ըսելիքն ըսաւ բոլորը ծամծմելով.	
-Օրը առած է, դուռը կողպօժ է, Իկօժ քէլէլ մը հէս շէնտէրկօժ է, Տահա իյէս ա ունին էնձի խօսիլու Քէթիս առջիւէն կէօլէ անցնիլու,		- Օրը առած է, դուռը կղպուած է, Եկած աղուոր մը հոս շնթօկած է, Դեռ երես պլ ունին ինձի խօսելու Քիթիս առջեւէն իբր թէ անցնելու,	
Իմ ձառքս ի՛նչ կօ էյ դուք հէս իկիէլ էք, Եարայու սէլտիս քէօլիք(*) կը քեշէք. Ատ բանի համօ էնձի բօն մ'ասսէք, Տէիօն է Մայիս՝ խայիէ տիսսէք ...(*) ¹⁵		Իմ ձեռքս ի՛նչ կայ որ դուք հոս եկել էք, Վիրաւոր սիրտս կը բորբոքէք. Այդ բանի համար ինձի բան մի՛սէք, Հոն է մայրս՝ բարով ըլլայ ...	

¹⁵ (*) Քայմօն=քարման=իլիկ. Շիպիէլ=կասկածներ (թուրք. süphele). Մինասիպ=յարմար (թուրք. münasip). Քէօլիք=փութ: Հետաքրքրական է որ կայ նաեւ նմանաձայն թուրք. koruk=ժառատ, ժաջուր, ազդիսաջուր բառը: Խակ խաղողի (ժուռի, ազդիսի) հիւթը որ շատ թթու է եւ քացախի տեղ կը գործածուի:

2) Էսսեյ ձիէ տունը պի՛գօմ (բարբառ՝ Այսօր ձեր տունը պիտի գամ)

$\text{♩} = 80$

(Հարցում) Է - սեյ ձեյ տու - նը պի՛ գոմ

(Պատասխան) Կ'ա - սիես Կ'ա - սիես չես ի - գօ

Բարեբախտությւնը ունեցանք հետեւեալ պատահիկը ծայնագրելու Մարինա Փիրանեանէն, որ զայն սորված է իր մօրմէն՝ Սիրուիի Պելլորեանէն¹⁷: Այս երգ/քառեակը կը վերաբերի քահանայի մը որ սիրահարած ըլլալով կնոջ մը, երբ խնկարկելով թափօրով կ'անցնի անոր մօտէն, եկեղեցական երգին մէջ կը մտցնէ հետեւեալ խօսքերը՝ Հաճընի բարբառով:-

Էսսեյ ձեյ տունը պի՛գօմ, Էսսեյ ձեյ տունը պի՛գօմ:	Այսօր ձեր տունը պիտի գամ, Այսօր ձեր տունը պիտի գամ,
--	--

Կիներ խաչակնքելով կը պատասխանէ երգելով՝

Կ'ասիես Կ'ասիես չես ի գօ, Կ'ասիես Կ'ասիես չես ի գօ:	Կ'ըսես Կ'ըսես [բայց] չես գար, Կ'ըսես Կ'ըսես [բայց] չես գար:
--	--

Այս պատահիկին նիւթը եւ արտայայտման շատ իւրայատուկ ձեւերը, մեզ կը թելադրեն թէ սոյն քառեակը միայն կարճ մաս մըն է աւելի երկար երգի-ծական գաւեշտական երկի մը, որ պահպանուած չէ:

3) Պոյ դուզի, պոյ թոխի (բարբառ՝ Երգ [Կ'ըսեմ] ձագուկ)

Ընտանիքին մեծերը տան թոռնիկները իրենց ծունկերուն նստեցնելով, երկու ձեռքերէն կը բռնէին եւ ետ ու առաջ տարաւորելով կ'երգէին հետեւեալ քառեակը զոր ծայնագրեցինք Լուսածին Պալասանեանէն¹⁸: Այստեղ կը գտնուինք «Ճոր-պար»երու Հաճընի տարբերակի մը ներկայութեան:

Պոյ դուզի ¹⁹ , Պոյ թոխի, Կ'ուշտոս, Կ'ուշտոս,	Երգ [Կ'ըսեմ] ձագուկ, Երգ [Կ'ըսեմ] ձագուկ, Կ'երթաս, Կ'երթաս,
---	---

¹⁷ Մարինա Փիրանեան ծնած է Արժանթին, 26 Մարտ 1955ին: Սիրուիի Պելլորեան ծնած է Աթենք 17 Ապրիլ 1922ին: 1924ին հասած է Արժանթին: Ան առաջին իայ կինն է որ փաստաբանի վկայական ստացաւ 1949ին:

¹⁸ Լուսածին Պալասանեան (ամուսնացեալ Տէրկարապետեան), ծնած է 17 Յուլիս 1927ին, Պուենոս Այրէս: Դուստրն է վերապրողներ Պօղոս եւ Սրբուիի Պալասանեաններու, որոնք Արժանթին հասան 1926ին: Մահացած է 7 Օգոստոս 2024ին:

¹⁹ Դուզի=գառնուկ, թոխի=մէկ տարին լրացուցած՝ մինչեւ երկու/երեք տարեկան գառնուկ (թրք.): Նկատենք որ պոյ բառի արմատն է պար, բայց կը նշանակէ երգ:

Ետ կու գոս: (կրկնել)	Ետ կու գաս:
-------------------------	-------------

4) Էլ էլ էփէլէ (թրք.՝ *Ձեռք-ձեռք պարպոնել*)

Այս երգ/խաղիկը ծայնագրեցինք Սենեքերիմ Տումանեանին²⁰, 1980ականներուն:

«Արդեօք ո՞ր հաճընցի մանուկ[ը] չէ խաղացեր «էլ, էլ, էփէլէ»ն: Խումբ մը մանուկներ գետին նստած, ոտքերնին երկարած եւ ոտքի մատերը իրարու մօտեցուցած, խաղապետը կը սկսի ցուցամատը կարգով ամէն մէկ ոտքի վրայ դնելով մէկ մէկ վանկ կը զրուցէ»:

Էլ, էլ, էփէլէ Կէօզ կէօզ թափալա, Թոփալլընըն դարըսը, Պիթախթանըն սարըսը, Հաթըն ներէյէ՝ կէտիեօր, Փարչա, փարչա էտիեօր, Սիլ, սիսփիլ, դալտոր շունու ²¹ :	Ձեռք ձեռք պտտցնել, Աջք աջք գտնել (փնտոել), Կաղ մարդուն կինը, Ոջիլին դեղիկը, Տիկիկը ու՛ր կ'երթակոր, Կտոր կտոր կ'ընէկոր (սիրտս), Մաքրէ՛, ալէ՛, վերցու՛ր ասիկա:
--	--

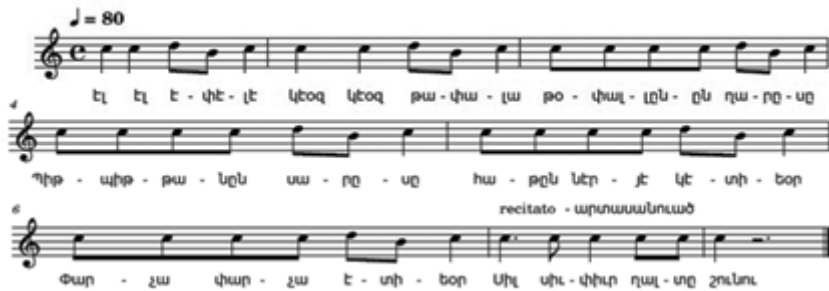
Ան որուն ոտքին կը վիճակուի, *շունու* բառը, այդ ոտքը իր հագած զուպունի փէշին տակ կը պահէ, եթէ երբեք մէկ ծայրը տեսնուի՝ խաղը կ'արուի եւ կը սկսին նորէն: Այսպէս, երբ բոլոր ոտքերը փէշերու տակ պահուին, ամէնքը մէկ կը քնանան, ու քիչ ետք խաղապետը աքաղաղի պէս կ'երգէ՝ կուկուկուկու՛. ամէնքը կ'արթնան ու ջուր կ'ուզեն երեսնին լուանալու, ըսելով՝ «Հաճի Մայ ջույ տույ» (Հաճի մայր, ջուր տուր): Լուացուելէ ետք կը սկսին կերակուրը պատրաստել, իւրաքանչիւրը իր կողքինին ձեռքը կսմթելով բոլորը միասին կը 'համեմեն' կերակուրը՝ «Օ՛ղ քայենք, հաաճ քայենք, կծու՛ պանի՛ քայենք, տարչը՛ն քայենք, խօս հաա՛ճ քայենք, եւն. եւն. ... փը՛ռռռ», աղ նետենք [սփռենք], պղպեղ նետենք, կծու պանի՛ր նետենք, տարչին նետենք, սեւ պղպեղ նետենք, եւն. եւն. փըռռ:

Ապա, խաղապետը, մէկը կը դրկէ ըսելով՝ «Գընո հէյէ՛ տիսնոմ, Շըմպըլտենց ծոկը կինեղ փաշան, տեղըա կօ՛»՝ Գնա՛, նայէ՛, Շըմպըլտընց ծակը (վայրը) գտնուած (եղած) խաշը տե՛ղն է: Գացողը կը վերադառնայ ըսելով՝ «Կատուն կիլէյէ» (կատուն կերեր է):

²⁰ Սենեքերիմ Տումանեան, ծնած է Հաճըն 1908ին: Գաղթած է 1915ին, վերադարձած է, քայց լետոյ վերջնականապէս գաղթած 11 տարեկանին: Հաստատուած է Պուենոս Այրէս: Մահացած է 5 Հոկտեմբեր 1992ին:

²¹ Պողոսեան, էջ 249: Թարգմանեց Ատրինէ Ֆերմանեան:

Այլապես խաղի մէջ կորուստ մը գտնելու համար, վիճակ կը նետեն: «Կոպ մը սոյխ, կոպ մը սըխտոյ, իյկէն հաւուճ, կըծու պանիյ» (կապ մը սոխ, կապ մը սխտոր, երկար պղպեղ, կծու պանիր): Կծու պանիրը որու որ հանդիպի՝ անոր քով ըլլալը կը գիտցուի²²:

5) Մանէ մանէ պագայօ (բարբառ՝ Մանէ, մանէ ճախարակ)

«Հաճընցիները խիստ շատ առիթը կ'ունենային զուարճանալու եւ տղաքը պարեցնելու: Մէկը որ պարել չի գիտեր, անոր վրայ կը սկսէին...»²³ խնդալ՝ երգելով:-

Մանէ, մանէ, պագայօ, Հաճի տօղօ, ել խաղօ, Վայտիք չունիմ, ի՞նչ խաղօմ, Սրլլէ քոյր ²⁴ մասղայօ:	Մանէ, մանէ ճախարակ, Հաճի տղայ, ե՛լ պարէ, Վարտիք չունիմ, ի՞նչ պարեմ, Սրլլէ քարը ծաղրուծանակ:
---	--

Այս երգը կատարող Անի Սաբաֆեան-Եփրէմեան²⁵, մատնանշեց որ ան օրօրոցային է²⁶, եւ սորված է մօրմէն՝ Լէյտիզապէլ Մուրաֆեանէն²⁷:

²² Պօղոսեան, էջ 249:

²³ Նոյն, էջ 250:

²⁴ Սրլլը Քօյ կամ Սրլլէ Քօյ.- տեղանուն, Հաճընի հարաւային կողմի բարձրունք:

²⁵ Պէյրուբի Արարար օրաթերթի նախկին տնօրէն/խմբագիր:

²⁶ Կը թուի թէ՛ ասոնք սկզբնապէս կատակ-պարերգեր էին, որոնք Սփիւտքի սերունդ-ներուն մօտ վերածուած են նաեւ օրօրոցայիններու:

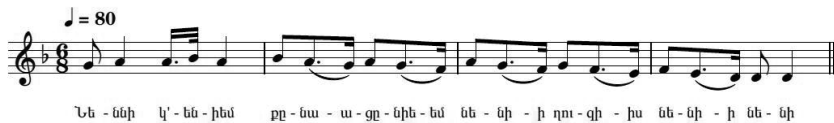
²⁷ Լէյտիզապէլ Մուրաֆեան, ծնած է 1941ին, Լիբանան:

6 եւ 7) Հաճընցի մօր «նեննի»ներ (բարբառ՝ *Օրօրներ*)

Հայկական բոլոր շրջանները ունենին զանազան «օրօր»ներ որոնք ավելի երկար կամ ամփոփ կ'երգուէին ցած եւ անուշ ձայնով եւ միօրինակ յանգով:

Հետեւեալ օրօրը երգեց Սենեքերիմ Տումանեան 1980ականներուն.-

Նեննի կ'ենիւմ քնացընիւմ, Նեննի դուգիս նեննի նեննի:	Օրօր կ'ընեմ քնացնեմ, Օրօր ձագուկս, օրօր, օրօր:
Օրօր կ'ենիւմ քնացընիւմ, Նեննի եավրում(*) նեննի նեննի:	Օրօր կ'ընեմ քնացնեմ, Օրօր ձագուկս օրօր օրօր:
Նեննի էտէր(*) ույուտուրում(*) ²⁸ , Նեննի եավրում նեննի նեննի:	Օրօր կ'ընեմ քնացնեմ, Օրօր ձագուկս օրօր օրօր:

Նոյն տեղեկատուին երգեց նաեւ երկրորդ օրօր մը.-

Պօյ գենօ դուգիս, պօյ գենօ ²⁹ , Պապիկոն գիյկը դուն գենօ, Պօյ գենօ եավրում, պօյ գենօ, Մամիկոն գիյկը դուն գենօ:	Երգէ՛ ձագուկս, երգէ՛, Պապիկին գիւրկը դուն գնա՛, Երգէ՛ ձագուկս, երգէ՛, Մամիկին գիւրկը դուն գնա՛:
--	--

Ստորեւ՝ օրօրներու շարք մը զոր հաւաքած է Սահակ Գրաճեան³⁰ եւ հրատարակած 1930ին, դժբախտաբար առանց երաժշտական նօթագրութեան:

Պօյ գընօ տղաս, պօյ գընօ. Մամիկոնց էգին ել գընօ. Ղուբի մը հավլօ թը կապեն շալօկիթ. Պըտըտիկ փոյկիկ չանութնօ. Նէ՛ն, նէ՛ն, նէ՛ն:	Երգէ՛ տղաս, երգէ՛ Մամիկենց այգին ել, գնա Տուփ մը հրուշակ թող կապեն կոնակիդ. Փոքրիկ փորիկդ չանօթենայ Նէ՛ն, նէ՛ն, նէ՛ն:
Նէն կէնեմ, նէննի կէնեմ, Սեւ հօվր դուրպօն կէնեմ,	Նէն կ'ընեմ, նեննի կ'ընեմ Սեւ հաւր դուրպան կ'ընեմ (կը մորթեմ)

²⁸ Եավրում=ձագուկս, զաւակս (թրքերէն). Էտէր=կ'ընէ (թրք.). Ույուտուրում=քնացնեմ (թրք.):

²⁹ Խօսակցական հաճըներէնի յատուկ են որոշ ձայնաւորներու արտասանութեան անորոշութիւն, օրինակ «ը»ն միջանկեալ հնչիւն մըն է «ը»ի եւ «է»ի, ավելի մօտենալով «է»ի: Այս պատճառով բանահաւաքները մերթ արձանագրած են «ը» մերթ՝ «է»:

³⁰ Սահակ Գրաճեան, «Հաճընցի մօր օրօրներ», Հաճըն, 6:1930, էջ 336:

Թիպուր սերով կու շինեմ, Ջքէ մէջը կու նըստըցնեմ, Օ', օ', օ':	Թիպուր (անծ.) սերով կը շինեմ Քեզ մէջը կը նստեցնեմ Օ', օ', օ':
Պօյ պօյ պատնիյուն, Խընծըրնուն ծառնիյուն, Յաճցուցէք էյ հոտ մը առնունք, Պէպէկիս նիշանծուն սիյտը առնունք, Նէ'ն, նէ'ն, նէ'ն:	Երգէ', երգէ պատերուն, Խնծորներուն ծառերուն Յաճցուցէք որ քոյր մը առնենք Մանկիկիս նշանածին սիրտը առնենք Նէ'ն, նէ'ն, նէ'ն:
Աս տըղան կիննէ տէնէյր, Կը լողէ տունը, գտէնէյր, Կու տիսնու բիյդէն Աօքը, Նիշանօծը կու տիսնու խելը կ'անցնի. Օ', օ', օ':	Այս տղան տանիքը կ'ելլէ Կը լողէ տունը, տանիքը Կը տեսնէ բիյդէն (անծ.) Աազը Նշանածը կը տեսնէ խելը կ'անցնի. Օ', օ', օ':
Թէզ մինցիյ, պէպէկ, թէզ մինցիյ. Ալ միյօ, կէթկէ, միյօ, քնացիյ. Սեւ մազեյիս քէ սարաւել. Հումմօ կ'այթննօս ավա կու տանիմ բիլիլ. Նէ'ն, նէ'ն, նէ'ն:	Շուտ մեծցիր, մանկիկ, շուտ մեծցիր Ալ մի' լար, կը բաւէ, քնացիր Սեւ մազերս քեզ անկոթ աւել Հիմա կ'արթննաս նորէն պտոյտի կը տանիմ Նէ'ն, նէ'ն, նէ'ն:
Դայվէ իշտօմ, պայիյ է, Դայվայ իշտօմ չայիյ է, Կէնճ կէնճ ձգեց սէիէլ գնաց, Աս ի'նչ ղատիկ տայի է. Օ', օ', օ':	Դարվեր երթամ երգեր են Դարվար երթամ՝ գետեր են, Երտիսասարդ. [տարիքին] ծովեզերք [պանդուխտ] գնաց Այս ինչպիսի տարի է. Օ', օ', օ':

8) Զին կագօ, ձէմէո կագօ (բարբառ՝ Զին կու գայ, ձմեռ կու գայ)

Երբ երեխաները կ'ուզէին զբաղեցնել («խաղցնել»), այս երգը կ'երգէին, իսկ եթէ ձիւն տեղար աւելի ոգետրուած կ'երգէին.-

Զին կագօ, ձէմէո կագօ, Մայս ու պօպիս Մարշու կագօ,	Զին կու գայ, ձմեռ կու գայ, Մայրս ու հայրս Մարաշէն կու գան,
Շույղ շույղ լավշէլ, Տիկ մը պանիյ կը գըլլոյի. Մայս ու պօպիս կը գըլկըվի: Փը՛ռ ռ ռ ռ ... ³¹	Տաք տաք լաւաշով, Տիկ մը պանիյ կը գլորի. Մայրս ու հայրս կը գրկուին: Փը՛ռ ռ ռ ռ ...

³¹ Պողոսեան, էջ 248:

Այս երգը կատարեց՝ Անի Եփրեմեան: Նոյն մեղեդիի գանազան տարբերակներ կարելի է գտնել հայաշխարհի տարբեր անկիւններէն: Հետաքրքրական օրինակ մը գրանցեցինք զրեթէ նոյն եղանակով Հաճընէն շատ հեռու պոլսահայ էլպիս Ալեանաքեանէն³².

Անձրեւ կու գայ, ձիւն կու գայ, Կաղանդ պապան տուն կու գայ,	Փիլաւ եփենք իւղ չիկայ Խեղճ Մարտիրոսին ... ճա՛շ չկայ:
---	---

9) Աման է աման (թրք.՝ Վայ է, վայ)

Յեղասպանութենէն վերապրողները, իբրեւ անգիր կանոն, հաւաքուած են եւ երկար ժամանակ երգած իրենց ցաւը: Ընդհանրապէս այս երգերը կը պատմեն դժբախտ իրադարձութիւններ, արհաւիրք, կորուսեալ երկրի կարօտ եւ ափսոսանք՝ անէծքներ եւ հայիոյանքներ թափելով թուրքերու, քիւրտերու եւն.:

Արժանթինի հայօճախի ծանօթ երգչուհի Միրթա Սաչեան³³, մանկութենէն լսած է հաճընցի մեծօր երգերը: Վերապրող Նազար Սաչեան³⁴ Հաճընի ինքնապաշտպանութեան ժամանակ եղած էր Արամ Կայծակի ծիաւորներու խումբի «Վրէժ» մարտական միաւորի անդամ: Անոր երգածներէն իր թոռան յիշողութեան մէջ մնացած են «Աման է աման» եւ «Պոտէն կախմոն է» երգերը:

Աման է աման, հալլերէ գաման, Տէր Զօր չէօլլէր դալտրէր գաման:	Վայ է վայ վիճակը անցեալին... Տէր Զօրի անապատները մնացին ժամանակ մը:
Տէր Զօրին <i>գփրութքի</i> քաբը քաբալը: Պին պաշի տէօվտիլտիւ քէօր վէ թօբալը:	Տէր Զօրէն (անհսկնլի.) [դուրս ելլելով] դուռը գոց է Հազարապետը ծեծեց կոյրն ու կաղը:

10) Պոտէն կախմոն է (բարբառ՝ Պապէն կախուած է)

Պոտէն կախմոն է էկլու դդում է: Քիթը կախիլէ Փաչունեց հէթոմը: Ախ ինչ է իմ փութըը էլնեյ, Ղատատ առնում, շուէր շուէր բեռնէ: Պապուտ ի գօնկը քաքնիէց թոյքը Ախ ինչ պայեմ էֆէնտի, է:	Պապէն կախուած է երկու դդում, Քիթը կախեր է Փաչունեց Հէթոմը ... Ախ ինչ է, իմ փորս ելլէր, Յաւոյ տանիմ, տաք տաք բռնէ Հօրդ գանկը քաքեց թուրքը Ախ ինչ <i>պահեմ</i> (") էֆէնտի, է:
---	---

³² Էլպիս Ալեանաքեան, ծն. Կոստանդնուպոլիս՝ 1911ին, հաստատուած Արժանթին:

³³ Միրթա Սաչեան (ծն. Պոնենոս Այրէս, 3 Մարտ 1959):

³⁴ Նազար Սաչեան (Հաճըն, 1884/85--Պոնենոս Այրէս, 1943):

պո-տէն կախ-մո-ոն է է-էի-կու դը-դու-ում է քի-ի-թը քա-քի-ի է Փա-ա-չուէնց Յէ-թո-մը

Պարերգեր

«Ամէն անգամ որ մեծ ուրախութիւն մը, կամ հարսանիք մը ըլլար, վերջա-տրութեան, երիտասարդ եւ երիտասարդուհի, ամուսնացած կամ ամուրի՝ ձեռք-ձեռքի տուած շրջանակ կը կազմէին, եւ պարագլուխը թաշկինակը վեր-ցուցած կը սկսէր երգել, որուն կը հետեւէր ամբողջ խումբը երգելով միեւնոյն երգը»³⁵: Մենք կրցանք ձայնագրել Հաճընի հինգ պարերգային օրինակ՝

- ա) Չոպան ալայը
- բ) Շու Մարաշըն ապասը
- գ) Էյիլ դարըլ տաղլար Էյիլ
- դ) Փեշկիր եուտում աչըլմազ
- ե) Թըռիյ, թըռիյ աղվընի
- զ) Ղըզ սանա նշան կելիեօր

11) Չոպան ալայը (թըք.՝ Հովիւի պարը)

Սենեքերիմ Տումանեանի երգած այս պարերգը³⁶ դանդաղ շուրջապար մըն է, որ «ծանր» պարերու կարգին կը պատկանի եւ շատ յարմար է խնճոքի մը ընթացքին պարել սկսելու համար:

Եիւճէ տաղ պաշընտա ֆէնէ՛ր մի եանար, Հէր դուլուն պաշընա տէօվէ՛թ մի դօնար, Քիշի սէվտիկինտէն քէմլի՛ք մի ումար, Կէլ տուտու սայրմա, պէլայը տէրլէր:	Բարձր լեռան գագաթը փարոս (կամ լապտեր) կը վառի՞, Ամէն մարդու վրայ բախտ կը հաստատուի՞, Մէկը սիրեցեալէն չարիք կը յուսա՞յ, Եկուր մեծմայր/տուտու քովս, փորձանք է կ'ըսեն:
Պէլայը տէրլէր տէ, դընայը տէրլէր, Զիլիֆի աօյնունտա տօյայը տէրլէր:	Փորձանք է կ'ըսեն, հինայրտ կ'ըսեն, Վզկապր վիզը փաթթուած կ'ըսեն:
Եիւճէ տաղ պաշընտա դօեուն կիտէրիմ, Ղօեունու սաթարտա ալթուն էտէրիմ, Ղըզ սէնի ալըրտա հաթըն էտէրիմ, Կէլ տուտու սայրմա, պէլայը տէրլէր:	Բարձր լեռան գլխուն ոչխար կ'արածեն, Ոչխարը կը ծախեն ոսկի կը գանձեն, Աղջիկ քեզ կ'առնեն, տիկինս կ'ընեն, Եկուր մեծմայր քովս, փորձանք է կ'ըսեն:
Պէլայը տէրլէր . . .	Փորձանք է կ'ըսեն,
Եիւճէ տաղ պաշընտա էքէրլէր տարը, Էքէրլէր, պէչէրլէր, էտէրլէր քեարը, Տօսթ իչին սագլարլար հայվայը, նարը, Կէլ տուտու սայրմա, պէլայը տէրլէր:	Բարձր լեռան գլուխը կը ցանեն կորեկը, Կը գանեն, կը հնձեն, կ'ընեն շաիր, Բարեկամի համար կը պահեն սերկէիլ, նուռ, Եկուր մեծմայր քովս, փորձանք է կ'ըսեն:
Պէլայը տէրլէր . . .	Փորձանք է կ'ըսեն,
Եիւճէ տաղ պաշընտա պիր դուզու մէլէր, Ղուզունուն ֆիդանը պաղորմը տէլէր, Կիշի սէվտիլինէ պէօվէ՛ր մի եանար,	Բարձր լեռան գլխուն, գառնուկ մը կը մայէ, Գառնուկին ճիչը (կամ լացը), կուրծքս կը ծակէ, Մէկը սիրածէն այսպէ՛ս կը վառի,

³⁵ Պողոսեան, էջ 252:

³⁶ Նոյն, էջ 253:

Կէլ տուտու սալըմա, պէլալը տէրլէր:	Եկուր մեծմայր քովս, փորձանք է կ'ըսեն:
Պէլալը տէրլէր . . .	Փորձանք է կ'ըսեն,
Չոպանըն օթուրմուշ դավալը եաղլար, Ղաալըն եիզինէ գարէնֆիլ պաղլար, Օթուրմուշ պիր ճիվան, հէր տալըմ աղլար Կէլ տուտու սալըմա, պէլալը տէրլէր:	Հովիւր նստած սրինգը կը իւղոտէ, Սրինգին վրայ մեխակ կը կապէ, Նստեր է երիտասարդ մը ամէն վայրկեան կու լայ, Եկուր մեծմայր քովս, փորձանք է կ'ըսեն:
Պէլալը տէրլէր . . .	Փորձանք է կ'ըսեն,
Չոպանըն եէտիկի հէլվա թոփաղը, Արտընա ոյտուրմուշ իթի, քէփէլէի, Ճէմալըն պէնզէթսիմ շէքէր թոփաղը, Կէլ տուտու սալըմա, պէլալը տէրլէր:	Հովիւին կերածը՝ հէլվայի գունդ, Ետելը յարմարցուցած է շուները, գամբուները Գեղեցիկը (կամ բարեճեւոյթինը) նմանցուցի շաքարի գունդի, Եկուր մեծմայր քովս, փորձանք է կ'ըսեն:
Պէլալը տէրլէր . . .	Փորձանք է կ'ըսեն,

♩ = 90 Texte de portée

Եիւ - ճէ տաղ պա-շըն-տա ֆէ - ներ մի եա - ա - նա - ա ր ֆէ - ներ մի եա - ա - նա - ա ր

Ճէ - եր դու - լուն պա - ա - շըն - տա տեօ - վէթ մի - ի դը - նար

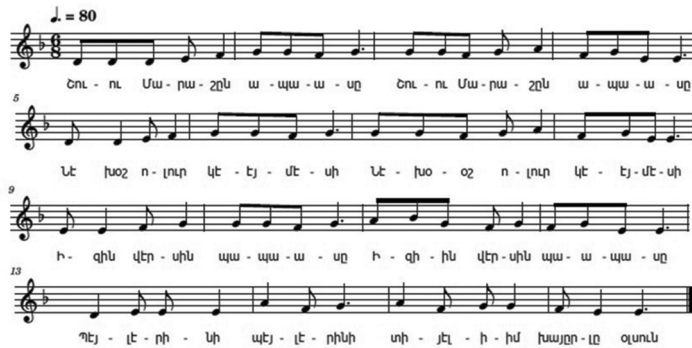
12) Շոյ Մարաշըն ապասը (թրք.՝ Այս Մարաշի վերարկուն)

Այս պարերգն ալ երգած է Տումանեան³⁷, զայն միացնելով «Չոպան ալալը» երգի վերջաւորութեան: Աւելի աշխուժ ըլլալով, կը ծառայէ իբրեւ եզրափակում նախորդ դանդաղ շուրջպարին:

Շոյ Մարաշըն ապասը, (կրկ.) Նէ խօշ օլուր կէյմէսի, (կրկ.) Իզին վերսին պապասը, (կրկ.) Պէյլէրինի, պէյլէրինի, տիլէլիմ խալըլը օլսուն:	Այս Մարաշի վերարկուն, (կրկ.) Ինչ հաճելի է հագնիլը, (կրկ.) Հրաման տայ հայրիկը, (կրկ.) Պարոնայք, պարոնայք, ըսենք բախտաւոր ըլլալ:
Ատանանըն դընասը, (կրկ.) Նէ խօշ օլուր չալմասը, (կրկ.) Իզին վերսին անասը, (կրկ.) Պէյլէրինի, պէյլէրինի,	Ատանայի հինան, (կրկ.) Ինչ հաճելի է քսելը, (կրկ.) Հրաման տայ մայրիկը, (կրկ.) Պարոնայք, պարոնայք
Ատանանըն ճիզմէսի, (կրկ.) Նէ խօշ օլուր կէյմէսի, (կրկ.) Իզին վերսին էօզնէսի, (կրկ.) Պէյլէրինի, պէյլէրինի,	Ատանայի մոյկը, (կրկ.) Ինչ հաճելի է հագնիլը, (կրկ.) Հրաման տայ ազգականը, (կրկ.) Պարոնայք, պարոնայք
Չրպըղը ուզուն պէլ վերի, (կրկ.) Կիզէլլիյի շան վերի, (կրկ.) Իզին վերսին էմիսի, (կրկ.) Պէյլէրինի, պէյլէրինի,	Ծխամորճը երկար, մէջտեղէն կը ծոխ, (կրկ.) Գեղեցկութիւնը փառք (փայլ) կու տայ, (կրկ.) Հրաման տայ հօրեղբայրը, (կրկ.) Պարոնայք, պարոնայք
Չրպըզ ուզուն թիւթին եօզ, (կրկ.)	Ծխամորճը երկար, ծխախոտ չկայ, (կրկ.)

³⁷ Պողոսեան, էջ 254:

Պիր ահտինէ պիտին եօզ, (կրկ.) Իգին վերսին տայըսը, (կրկ.) Պէլերինի, պէլերինի,	Ղկատի (կամ համաձայնութեան) ամբողջութիւն չկայ ("), (կրկ.) Հրաման տայ/թող արտօնէ մօրեղբայրը, (կրկ.) Պարոնայք, պարոնայք
Սըրա, սըրա եիք տալը, (կրկ.) Սըջըրար եիզիկ դաշը, (կրկ.) Իգին վերսին թէյզսի, (կրկ.) Պէլերինի, պէլերինի, . .	Շարուէ շարան ծառի ճիւղեր, (կրկ.) Կը ցատկէ մատանին քարը, (կրկ.) Հրաման տայ մօրաքոյրը, (կրկ.) Պարոնայք, պարոնայք

13) Էյիլ դարըլ տաղլար էյիլ (թըք.³⁸ Խոնարհեցէք ձիւնապապ լեռներ, խոնարհեցէք)³⁸

Էյիլ դարըլ տաղլար էյիլ	Խոնարհեցէք ձիւնապատ լեռներ, խոնարհեցէք
Էյիլ դարըլ տաղլար էյիլ, Եիքիւմ աղըր, եէնի տէյիլ, Պիր կին տէյիլ, պէշ կին տէյիլ, Վուր սագըր՝ն աղամ պիր գէման:	Խոնարհեցէք ձիւնապատ լեռներ, խոնարհեցէք, Բեռս ծանր է, նոր չէ, Մէկ օր չէ, հինգ օր չէ, Նուագէ սագը, աղաս, ատեն մը...
Ա՛խ, պիր գէման, վախ պիր գէման, Չէօլլէրէ պորագտըր պիր գէման:	Ա՛խ ատեն մը, վա՛յ ատեն մը, Ան անապատներուն ձգեց ատեն մը ...
Աթ վերէյիւմ, տօն վերէյիւմ, Աթընա պուսաթ վերէյիւմ, Իստէրսէն պէնտէ վարայըմ, Վուր սագըր՝ն, աղամ պիր գէման:	Ձի մը տամ, շապընկեր տամ, Ձիուդ թամբ կու տամ, Եթէ ուզես ես ալ կու գամ, Նուագէ սագը, աղաս, ատեն մը...
Ա՛խ, պիր գէման, վախ պիր գէման, Չէօլլէրէ պորագտըր պիր գէման:	Ա՛խ ատեն մը, վա՛յ ատեն մը, Ան անապատները ձգեց ատեն մը ...
Աթըմ սարը, տօնում սարը, Պէն չէքէրիւմ ահ ու զարը, Սէնտէ՝ մի ալորտըմ եարի, Վուր սագըրն աղամ պիր գէման:	Ձիս դեղին է, շապընկերս դեղին, Ես կը քաշեմ ահն ու կոծը, Քեզի ալ խաբեցի եարս, Նուագէ սագը, աղաս, ատեն մը...
Ա՛խ, պիր գէման, վախ պիր գէման, Չէօլլէրէ պորագտըր պիր գէման:	Ա՛խ ատեն մը, վա՛յ ատեն մը, Ան անապատներուն ձգեց ատեն մը ...
Աթըմ պէլագ, տօնում պէլագ, Վարաման կիճէրէր պալագ, Տօթ ույուր, տիշման ույումագ, Վուր սագըրն աղամ պիր գէման:	Ձիս ճերմակ է, շապընկերս ճերմակ, Ես չեմ կրնար հասնիլ, գիշերը ցրտած Բարեկամը կը քնանայ, թշնամին արթուն կը մնայ, Նուագէ սագը, աղաս, ատեն մը...:

³⁸ Պողոսեան, էջ 253: Այս երգը երգեց Անի Եփրեմեան:

Ա՛խ, պիր զեման, վախ պիր զեման, Զեօլերէ պրորագտըր պիր զեման:	Ա՛խ ատեն մը, վա՛յ ատեն մը, Ան անապատներուն ծգեց ատեն մը...
--	---

♩ = 110

է - յիւ դար - լը տաղ - լար է - յիւ եիւ - քիւմ ա - դըր

3 եւջ - նի տէ - յիւ պի - իր կիւն տէ - յիւ պէշ կիւն տէ - յիւ վոք աա - զըն

5 Ա - դամ պիր զէ - մա - ան պիւ պի - իր զէ - ման վախ պիր զէ - մա - նըմ

14) Փէշկիր եռտում աչըմագ (փեսան լուանալու երգ, թրք.³⁹ Սրբիչի կտորը չի բացուիր)

Հայկական հարսանիքներու ծիսակարգին մաս կը կազմէ փեսան լուալու սովորութիւնը, որ Հաճընի մէջ կը գործադրուէր տանիքի վրայ: Կը տեղադրուէր մեծ տաշտ մը, երիտասարդներ կը սկսէին երգել ու լուալ փեսան, որուն շուրջ հաւաքուած կ'ըլլային³⁹:

Փէշկիր եռտում աչըմագ, աղա եայլըմ, եայլըմ, Սաչաղընտան սէչիմէգ, տէ ճանըմ, Քէթթիպիյին չօգ ամմա, աղա եաեըմ, եայլըմ, Եինէ սէնտէն կէչիմէգ, տէ ճանըմ:	Սրբիչի կտորը չի բացուիր, աղա, տարածեմ, տարածեմ Քիւի տակէն կարելի չէ անցնիլ, սիրելիս, Գէշութիւնը շատ է, աղա մի տարածեր շատ, Բայց նորէն քեզմէ չ'անցնիր (չ'ազդեր):
Փէշկիր եռտում ալ օլմագ, Քիրագ տօտագ պալ օլմագ, Ալ գալուգ եշիլ սարըգ, Ծիւմլէնին պաշր սաղլըգ:	Սրբիչի կտորը կարելի չէ առնել, Կեռասէ շրթները մեղդ չեն ըլլար, Կարմիր գլխանոց կանանչ փաթթոց, Մարդոց առողջութիւն մաղթենք:
Աննաճտան Տուտու կէշտի, Էլինի եռտու կէշտի, Երխարըմ փունար սէնի, Տուտում նէ՞ տէտի կէշտի:	Մայր փողոցէն Տուտուն անցաւ, Ձեռքերը լուաց ու անցաւ, Փունար ես քեզ կը լուամ, Տուտուս ի՞նչ ըսաւ անցաւ:
Չայլար տուուգ օլո՞ր մու, Տիպի գումսուգ օլո՞ր մու, Պէն միւֆտիլէ տանըլտըմ, Էրկէն եարսըգ օլո՞ր մու:	Առուակները կրնա՞ն ջուր չունենալ, Յատակները կրնա՞ն աւազ չունենալ, Ես մութթին խորհրդակցեցայ, Երիտասարդը կրնա՞յ առանց սիրահարի ապրիլ:

³⁹ Պողոսեան, էջ 252: Այս երգը երգեց Անի Եփրեմեան:

15) Թըռիյ, թըռիյ աղվընի (բարբառ, Թոէ՛ք, թոէ՛ք, աղանիներ)

Այս երգը երգեց Անի Եփրէմեան: Հաճընի Յուշամատեանին մէջ «Թըռիյ, թըռիյ աղվընի»ի մասին գրուած է թէ պէտք է երգել «Փեշկիր եուտում աշըմագ»ի ամէն մէկ տունէն ետք: Մեր ծայնագրաձը անկախ է, բայց պէտք է նշել, որ կատարուած է Պօղոսեանի հրատարակութենէն աւելի քան 80 տարի ետք...

Թըռիյ, թըռիյ աղվընի, (կրկ. 2 անգամ) Սուրբ Գագաեօ կաքվընի, Սէօյլէ պիլպիլիմ սէօյլէ:	Թոէ՛ք, թոէ՛ք աղանիներ, (կրկ. 2 անգամ) Սուրբ Գրիգորի (՝) կագաւներ, Ըսէ՛ սոխակս, ըսէ՛:
Խէշիեուն թեւը կու թառի, (կրկ. 2 անգամ) Մօսգօֆէն չայ կու խըմէ, Սէօյլէ պիլպիլիմ սէօյլէ:	Խաշերուն թեւին կը թառի, (կրկ. 2 անգամ) Մոսկոֆէն [ռուսէն կամ ռուսկն.] թէյ կը խմէ, Ըսէ՛ սոխակս, ըսէ՛:

16) Ղըզ սանա նշան կելիյոր (թրք.՝ Աղջիկ քեզի նշանած կու գայ)

Այս երգը մեզի համար երգեցին եւ տեղեկութիւններ տուին՝ Ահարոն Շիրտըմեան⁴⁰ եւ Անի Եփրէմեան, երկուքն ալ լիբանահայ⁴¹:

«Ես հաճընցի ընտանիքէ եմ, մեր ապրած բնակարանին տէրն ալ հաճընցի էր, ուրեմն տանտիրոջ կինը... տարին մէկ անգամ, տունը ապրող բոլոր մանուկները կը հաւաքէր սենեակի մը մէջ, գետինը կը նստեցնէր շրջանաձեւ, ինք կը ծպտուէր հագուստներով, գլխարկ մըն ալ կը դնէր - ո՛չ սովորական գլխարկ, այլ բուրդէ գործուած - դէմքին վրայ ալ ներկի պէս կը քսէր, կը տեսնէինք որ պատրաստութիւն մը տեսած է, ուսին ալ պարկ մը, կու գար Ղըզ սանա նշան կելիյոր երգը երգելով, պարելով մեր շուրջը կը դառնար եւ կ'ըսէր՝ "վրանիդ շնորհ գայ", որովհետեւ մենք շատ չարաճճի էինք: Ասիկա կը պատահէր 1962-63 թուականներուն... Երբ մենք 5-6 տարեկան էինք: Երգողը Զարուիի տուտու Ճէրէճեանն էր»⁴²:

⁴⁰ Ահարոն Շիրտըմեան, ծնած 1957, Պէյրութ, քիմիագիտութեան ճարտարագէտ: Եղած է Արարար եւ Զարթօնք օրաթերթերու խմբագիր: Ներկայիս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ «Արամ Ա Կաթողիկոս» Հայագիտական հիմնարկի տնօրէն:

⁴¹ Այս երգը ծայնագրեց Անդրանիկ Տազեսեան, Հայկազեան հայագիտական հանդէպի պատասխանատու խմբագիր:

⁴² Պատմեց՝ Ահարոն Շիրտըմեան:

Ղրզ սանա նշան կելիլոր	Աղջիկ, քեզի նշանելու կու գան,
Հայտէ տէ ներէտէ քալտըլար	Հայտէ ուրտեղ մնացին,
Այարնա թոփալ տետիլէր	Ոտքիդ կաղ է ըսին,
Հաննէ տէ այարմ թոփալ ⁴³ :	Որտե՞ղ է կաղ ոտքս:

$\text{♩} = 80$

Քըզ սա - նա նը - շան կէ լի - օր քըզ սա - նա նը - շան կէ - լի - օր

Պայ - տի - տէ ներե - տէ քա - ալ տը - լար հայ - տի - տէ ներե - տէ քա - ալ տը - լար

Այա - ղ - նա թօ - փալ տէ - է - տի - լէր Այա - ղ - նա թօ - փալ տէ - տի - լէր

Չան - կի - տէ ա - յալմ թօ փալ - տըր Չան - կի - տէ ա - յալմ թօ փալ - տըր

17) Միլիտոնի երգը (բրբռ.)

Շատ շահեկան քառեակ մը ծայնագրեցինք Արմէն Վարդեանէն⁴⁴, որ միայն այս պատահիկը կը յիշէր, առանց իմանալու եթէ աւելի երկար պատումի մը մասն է ան թէ ոչ: Շատ հետաքրքրական է երաժշտութեան կառոյցը:

Պայկէ Միլիտոն պայկէ, Շէնթերկէ Միլիտոն շէնթերկէ, Հովը իփիցօնք, Ե՛լ, նի՛ստ:	Պառկէ Միլիտոն, պարկէ, Շնթոկէ Միլիտոն, շնթոկէ, Հալը եփեցինք, Ե՛լ, նստի՛ր:
--	---

$\text{♩} = 80$

Պայ - կէ Մի - լի - տօս պայ - կէ շեն - դեր - կէ Մի - լի - տօս շեն - դե - եր

կէ ho - վը ի - փի - ցօնք ել նիստ

18) Առջիւին առին ... (բրբռ.՝ Առջեւն առին, լյառաջացան, ուղղուեցան)

Ուրուկուայի Հանրապետութեան մայրաքաղաք Մոնթեվիտէոյի մէջ հաստատուած են հաճրնցիներ, որոնք ունեցած են բաւական բեղուն հասարա-

⁴³ Իւրաքանչիւր տող երգել երկու անգամ:

⁴⁴ Արմէն Վարդեան, ծնած Մոնթեվիտէօ, 1946ին, զաւակն է վերապրող հաճրնցի Գրիգոր Վարդեանի (Կիւլվարդեան): Կ'ապրի Արժանիքին:

կական կեանք: Իմիջիայլոց, հոն հիմնած են Հաճընի Հայրենակցական միություն 1930ին:

Մոնթեվիտեյոյի հաճընցիներէն ծանօթ է Սարգիս Մխճեան, հեղինակ՝ Հաճընի բարբառով վեց տունէ բաղկացած երգի մը, որ յարատեւած է վերոյիշեալ Արմենակ Դարբինեանի շնորհիւ: Դժբախտաբար վերջինիս ծայնագրութենէն շատ դժուար է վերականգնել երգին խօսքերը: Ի տարբերութիւն խօսքերուն, երգին եղանակը շատ յստակ է: Մարինա Փիրանեանի եւ Սիլվիա Պալեանի աջակցութեամբ առաջին տունը կարելի եղաւ վերծանել, մնացեալը՝ միայն կիսկատար⁴⁵:

Երգի բովանակութիւնը երգիծական է, կը պատմէ թէ աղջիկ մը կը ներկայացնեն տղու մը, որպէսզի ամուսնանայ: Տղան ո՛չ լուր ունի, ո՛չ ալ պատրաստ է.

Առջիւին առին հետը չոպընլու, Վիզիս կապեցին կանաչ ոլոր մը, Հիս հայսնիք տային Աչկին ցեցէնիէլ, Քէյտինքիս պաշիէց, Սել կիպի վագիէց:	Առջեւն առին հետը հովիւներ, Վիզս կապեցին կանաչ ոլոր մը (նարօտ), Հիս հարսանիքի տարին, Աղջիկ ցոյց տալու, Քրտինքս սկսաւ, Հեղեղի պէս վագեց:
--	---

$\text{♩} = 130$

Առ - ջի - վին ա - ռին Յէ - տը չօ - պըն - լու

վի - զիս կա - պե - ցին կա - նաչ ո - լոր մը

Հիս հայս - նիք տա - յին աչ - կին ցե - ցե - նիէլ

քէյ - տին - քիս պա - շիէց սել կի - յի վա գիէց

19) «Օդանան եկաւ ...»

1921ին Արամ-Ասպետ (Պետրոսեան) գրեց «Օդանան եկաւ»⁴⁶ բանաստեղծութիւնը Ատանայի մէջ: Հեղինակին բանաստեղծութիւնները, որոնց շարքին այս մէկը, երաժշտութեան վերածուած են կնոջ՝ Նուարդ Բաթաբանեանի կողմէ: Այս երգը Հաճընի անկումին ծօնուած երգերու շարքին կը

⁴⁵ Կրկնենք որ վերծանումներուն եւ թարգմանութիւններուն մէջ կրնան ակամայ թերիւնք ըլլալ...:

⁴⁶ Սոկրատ Յ. Թերզեան, *Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը*, տպ. Պարթէնոն, Աթենք, 1937, էջ 456. Նաեւ Նոյնի Բ. տիպ՝ տպ. Արարատ, Պուենոս Այրէս, 1956, էջ 647:

պատկանի եւ միակն է, որ վերապրող հաճընցիներուն մէջ արմատացած է ու հասած մինչեւ մեր օրերը:

«Օդանան եկաւ»ը (ստորեւ՝ առաջին սիւնակը) կը տարբերի միւս բոլոր երգուածներէն որովհետեւ ո՛չ Հաճընի բարբառով, ո՛չ ալ թրքերէն է, այլ՝ գրական արեւմտահայերէն⁴⁷: Ինչպէս նշեցինք, այս երգի բովանդակութիւնը կը սահմանափակէր կատարման առիթները: Զայն կը մեկնաբանէին կա՛մ Հաճընի ինքնապաշտպանութիւնը ոգեկոչող մատաղին կա՛մ նման լուրջ առիթներու, պաշտօնական ձեռնարկներուն:

Օդանան եկաւ մեծ աւետիսով, Մեր սրտեր լեցունցան ուրախ յոյսերով, Թափառին բոլոր, մանուկներ անգէն, Անոնք ոգետր, թուրք ջարդել կ'ուզէն:	Եղբայրներ արդէն նամակ գրեցին, Կռուեցէք եղբարք կը հասնինք ըսին, Սակայն ի՞նչ խաւար օրերնիս անցաւ , Հազար հոգիէն մի ոք չերեցաւ:
Ի՞նչ սեւ է գրուեր քո ճակատագիր, Պիտի մնաս եղեր մինչեւ յափտեան, Դու հազարաւոր ժանտ խութանին բեմ, Թնդանօթին ահեղ դէմ անկարեկիր:	Անհեղացած
	<i>Երրորդ տունը դարձած է՝</i>
Եղբայրներ արդէն նամակ գրեցին, Կռուեցէք եղբարք կը հասնինք ըսին, Սակայն ի՞նչ խաւար օրերնիս անցաւ , Հազար հոգիէն մի ոք չերեցաւ:	Եղբարք Ատանայէն նամակ գրեցին, Կռուեցէք քաջ դուք կը հասնինք ըսին, Սակայն ի՞նչ խաբկանք , Օրերը անցան , Հազար հոգիէն երկուք չերեցաւ:
	<i>Վերջին տունը անցած է երրորդ տեղը փոխուելով՝</i>
Ապրիլ կամ մեռնիլ վճռեց հաճընցին, Գրաւենք ըսին թէ որ առանձին, Գրաւենք ընդ միշտ թնդանօթն ահեղ, Թող յաղթանակը տանինք փառաւեղ:	Ապրիլ կամ մեռնիլ վճռեց հաճընցին, Գրաւենք ըսին՝ թէկուզ առանձին, Գրաւենք քանդիչ թնդանօթն ահեղ, Թող յաղթանակ մը տանինք փառաւոր :
	<i>Չորրորդ տունը նորոպիւն է.</i>
	Թէ գերի՛ ապրինք, ապրի՛նք մեր մահով, Թէ պիտի մեռնի՛նք, իյնանք սուրբ մահով, Սովին ու ցուրտին ամէն գրկանքին, Այլեւ հանդուրժել երկար չենք կրնար:

⁴⁷ Հերոս (Ասատուր Սաջեան) *Դրուագներ Հաճնոյ հերոսամարտէն եւ հերոսին ողիսականը*, Տօնիկեան հրատ., Պէյրութ, 1961, էջ 18:

1984ին տպուած երգարանի մը մէջ (երկրորդ սինակը)⁴⁸ կը տեսնենք քանի մը փոփոխութիւններ: Առաջին տունի երկրորդ տողը «Մեր սրտեր լեցուեցան ուրախ յոյսերով» դարձած է «Մեր սրտերն լեցուաւ ուրախ յոյսերով»: Նոյն տան երրորդ տողի «Թափառին բոլոր, մանուկներ անզէն»ը դարձած է «Թափ առին բոլոր, մանուկներն անզէն»:

Երկրորդ տունը անհետացած է: Երրորդ տունը, քանի մը փոփոխութիւններով, անցած է երկրորդին տեղը:

Ժամանակի ընթացքին սոյն տարբերակը տարածուեցաւ: Թէեւ երգին խօսքերը եւ տուներու յաջորդականութիւնը մնացին գրեթէ անփոփոխ, բայց մէկ *տունը*⁴⁹

*Գրաւենք քանդիչ թնդանօթն ահեղ,
Հաճընոյ զաւակներ, թիւրք ջարդել կ'ուզեն:
Գրաւենք քանդիչ թնդանօթն ահեղ,
Հնչակեան տղերք, թիւրք ջարդել կ'ուզեն:*

կրկներգի վերածուեցաւ, իսկ եղանակը անելի առոյգ եւ անելի ազդեցիկ դարձաւ:

Նազարէթ Ճէրէճեան⁴⁹ հետաքրքրական տեղեկութիւններ տուաւ նիւթին մասին. «Ես փոքրուց այս [նորը] կը յիշեմ, բայց մեր մեծերը առաջին տարբերակը կ'երգէին...մինչեւ հիմա եթէ հաճընցի մեծեր կան, առաջին տարբերակը կ'երգեն»:

Ներկայիս երգուող տարբերակի երաժշտութիւնը, մօտենալով հայրենասիրական-յեղափոխական երգերու ոճին, դարձած է քայլերգ: Ան կենսունակ է Լիբանան, Ֆրանսա եւ այլ տեղեր, մանաւանդ հնչակեան շրջանակներու մէջ: Յեղափոխական այլ երգերու կարգին շատ տարածուած է Պերճ Նազաշեանի ձայնագրութիւնը՝ «Հաճընոյ գոյամարտը Օդանաւ եկաւ» անունով:

«Օդանաւն եկաւ մեծ անտիսով,
Մեր սրտերը լեցուաւ ուրախ յոյսերով,
Թափ առին տղերք հաճընցիք անզէն,

⁴⁸ Կարապետ Հաննէսեան, (կազմող եւ խմբագրող), *Յեղափոխական երգարան*, Շիրակ հրատ., Պէյրութ, 1984, էջ 161:

⁴⁹ Նազարէթ Ճէրէճեան, ծնած 27 Մարտ 1959, Պէյրութ, իօր ու մօր կողմէ հաճընցի, Պէյրութի *Արարապ* թերթի տնօրէն-խմբագիր:

Անոնք ոգետր, թիւրք ջարդել կ'ուզեն:
Գրաւենք քանդիչ թնդանօթն ահեղ, Հաճընոյ զաւակներ, թիւրք ջարդել կ'ուզեն:
Գրաւենք քանդիչ թնդանօթն ահեղ, Հնչակեան տղերք, թիւրք ջարդել կ'ուզեն:
Մեզ Ատանայէն նամակ գրեցին, Կռուեցէք քաջ դուք, կր հասնինք ըսին, Սակայն ի՞նչ խաբկանք, օրերը անցան, Հազար հոգիէն երկուք չերեւցան:
Գրաւենք քանդիչ
Ապրիլ կամ մեռնիլ վճռեց հաճընցին, Գրաւենք ըսին թէկուզ առանձին, Գրաւենք քանդիչ թնդանօթն ահեղ, Թող յաղթանակ մը տանինք յաւերժ:
Գրաւենք քանդիչ

(Նոր տարբերակը)

ՀԱՃՐՆԻ ԵՐԱԺՇԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԸ

Հաճընի մէջ տարածուած երաժշտական գործիքները չէին տարբերեր Կիլիկիոյ այլ շրջաններէն: Անոնց ոչ-ամբողջական ցանկը կը կազմեն *քեմանը* (ջութակ), *դըրնաթան* (կլառնետ), *ուպը*, *սոզը* (սազ), *դամպոյտն* (տամպուրա), *սանթուրը*, *տէֆը*, *տեպլէրը*, *դաուպը*, *զուռնան* են., որոնց կիրարկման մասին մնացած են նշումներ, բայց ոչ՝ մանրամասն տեղեկութիւններ:

Եկեղեցիները ունէին զանգ եւ մասնաւորապէս մետաղէ կամ փայտէ կոջնակներ (*կոշնոկ-կուշնոկ*): Նուագարաններու վերոյիշեալ ցանկէն դուրս, իրայատուկ տեղ ունէին հովուական սրինգները՝ *դաւալ*, որոնք կը մասնակցէին սուրբծննդեան ծիսական տօնակատարութեանց, եւ մանկական, բոլորովին արտասովոր «*տըպըզ*»ը, սուլիչ-շուփկ մը:

Ներսէս եպս. Դանիէլեան,
Հաճընի առաջնորդ

Կոմիտասի հաաքած հովուական սրինգները՝ Եղեգե, մետաղե եւ փայտե

ՀՈՒՈՒԱԿԱՆ ՍՐԻՆԳՆԵՐԸ ՍՐԲ. ԾՆՈՒՆԴԻՆ

Սուրբծննդեան տօնը Հաճընի հայության ամենեն սիրելի եւ նախամեծար տօներէն էր, որ կը նշանաւորուէր տօնին համարժէք փառաւոր տօնակատարութիւններով: Ըստ հնաւանդ սովորութեան, հաճընցիք, Սրբ. Ծնունդի ճրագալոյցի իրիկունը քաղաքին արեւմտեան կողմը՝ լեռան ստորոտը գտնուող Սրբ. Յակոբի վանքը կ'երթային: Արտակարգ եռուզեռ մը կը տիրէ

վանքին շրջափակէն ներս, ուրախութիւնն ու ոգետրութիւնը, Ծննդեան երգերու հոգեգմայլ մեղեդիները կը պարուրէին վանքին մթնոլորտը⁵⁰:

«Այս մասին, ահա թէ ինչ գրած է Հաճընի երբեմնի առաջնորդ Ներսէս եպիսկոպոս Դանիէլեան *Մասիսի* մէջ, երբ իբրեւ ուսանող 1884ին Սիսէն փոխադրուած է Հաճնոյ Սրբ. Յակոբայ վանքը՝ հոն ուսանելու համար»⁵¹:-

Հաստաբուն բարդի ծառէն կախուած վանքին **զանգակը** յանկարծ հնչեց, որուն առաջին բոմբինին հետեւեցան Հաճընի երեք եկեղեցիներուն **երկաթե ու տախտակէ կոչնակները**, օ՛հ, ինչ ոգետրութիւն եւ հաւատով լեցուած կեանք, սրտերու եւ հոգիներու մէջ լեռներ կ'արծագանգեն խորհրդաւոր ձայնով մը, շեշտելով նոյն գիշերուան խորհրդին մեծութիւնն անճարելի: Պատարագիչ եպիսկոպոսը՝ վանքին պատկառելի ուխտաւորներով, ուր հարսներն ու աղջիկներն ալ իրենց մամիկներուն հետ կ'երեւնային գաւիթին մէջ իրարու վրայ թխմուած, ցուցադրելով միանգամայն իրենց տեղական գունագեղ տարազներու այլազանութիւնը:

Պատարագը արդէն սկսուած, թափօրի շարքը կը կազմուէր, բայց անդին ուրիշ ուշագրաւ տեսարան մը կը պարզուի, պատարագիչ Սրբագանին առջեւէն կը շարուին գոյգ գոյգ տասներկու հովիւներ՝ շապիկներ հագած ու իրենց հովուական սրինգները ձեռքերնին՝ հրեշտակային եղանակով մը կը սկսին երգել «Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի» երգը, դուրսը բակին մէջ բերուած ոչխարներն ալ իրենց անուշ մայանքը կը խառնէին սրինգներու սրտայոյզ ու հոգեգմայլ ձայնին. իր գեղջկական պարզութեան մէջ վսեմ ու հիանալի էր այս տեսարանը: Եպիսկոպոսը կու լար իր հոգետր ուրախութեան յուզումէն, իսկ ինծի այնպէս կը թուէր թէ՝ ճիշդ

⁵⁰ Վարդի Քէշիշեան «Հաճըն – Տօներ»,

<https://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/adanavilayet/hadjin/religion/festivals.html> :

⁵¹ Պողոսեան, էջ 199-200. Նաեւ՝ Սասկան Վարդապետ (Ներսէս Դանիէլեան), Կ. Պոլիս, *Մասիս*, 1:1902:

Յիսուս մանկան ծնած քարայրին մօտիկն էի, ուր հովիւներու հետ՝ երկնային անտես հոգիները մեծ խորհուրդը կ'երգէին Աստուածորդւոյն ծննդեան:

Ու ամէն տարի, երբ Սրբ. Ծննդեան տօնը կը տօնուի, յանկարծ աչքիս ու մտքիս առջեւ կու գան, կը պատկերանան, Հաճընի Ս. Յակոբայ վանքը, ծերունի վանահայրը ու հոգիին խօսքն ալ դեռ կարծես կ'արձանագրուի՝ «Խորհուրդ մեծ»ը երգող գեղջուկ հովիւներու սրինգներուն մելանուշ ծայնը՝ իրենց ոչխարներուն անուշակ մայանքին հետ⁵²:

Եկեղեցական արարողակարգն ու ժողովրդական ծէսը իրարու շաղկապող այս դրուագը տեղական սովորութիւն մըն է, որ ձեւ եւ մարմին առած է Հաճնոյ ժողովուրդի հոգեկան հարուստ ներաշխարհին ու վառ հաւատքին շնորհիւ:

ՍՈՒՏԻ ԾԱՂԿԱՅՕՂՈՒՆԷ Պ ԱՏՐԱՍՏՈՒԱԾ ՍՈՒԼԻԶ/ՇՈՒԿԿ “ՏԸՊԸԶ”Ը

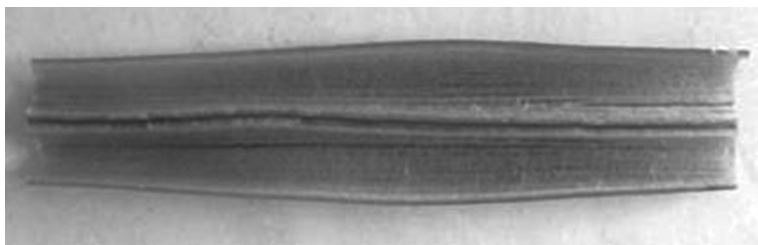
Հաճընի երաժշտական գործիքներու խումբին կը պատկանի շատ արտասովոր սուլիչ/շուիկ մը՝ «տըպըզ»ը, որուն կառուցուածքը չի նմանիր որեւէ ուրիշի: Դժբախտաբար, չենք հանդիպած իր մասին որեւէ յիշատակութեան: Ինքնին, շատ տարածուած մանկական գործիք մը եղած է, գոր երեխաները կը պատրաստէին սոխի ծաղկացօղունէ, բայց գործածելէ ետք կը նետէին գայի: Մանկական գործիքները պատրաստուած ըլլալով բնական պարզ նիւթերէ (կորիզ, տերեւ, ծառի կեղեւ, ծառի ճիւղ, ծաղկացօղուն, են.) գործածուելէ ետք կը նետուէին եւ կ'ոչնչանային, այս պատճառով ալ կը պակսին թանգարանային հաւաքածոներուն մէջ եւ անտեսուած են մասնագէտներու կողմէ: Բարեբախտաբար «տըպըզ»ի պարագային, շատ լաւ կը յիշէին հաճընցի վերապրող ծերունիները⁵³, որոնք պատրաստեցին օրինակներ, որոնց լուսանկարները՝ ստորեւ:

Այս շուիկը պատրաստելու համար պէտք է օգտագործել թարմ, եթէ կարելի է՝ նոր քաղուած սոխի ծաղկացօղուն: Ան պէտք է անպայման թարմ ըլլայ՝ ժիր եւ խրխրուն: Թոռմած ցօղունէն հնարաւոր չէ նման շուիկ պատրաստել: Այլ տեսակի սոխերն ալ, ինչպէս օրինակ պրասը, պիտանի չեն այս նպատակի համար:

Սոխը շուշանագիներու ընտանիքի երկամեայ բոյս մըն է: Առաջին տարին կը ձեւաւորուի սոխուկը, երկրորդ տարին կը յառաջանայ ծաղկացօղունը (բարձրութիւնը՝ 80–100 սմ), որ սնամէջ է եւ միջին մասը՝ քիչ մը ուռած: Ծաղկացօղունի ծայրին կը ձեւաւորուի գնդաձեւ ծաղկաբոյլը՝ սպիտակ-կանաչաւուն ծաղիկներով:

⁵² Նոյն:

⁵³ Սենեքերիմ Տումանեան, [Մեր հւք.] տե՛ս ծանօթ. թիւ 34: Սիմոն Սաչեան, [Մեր հւք.] Arg. № 8, ծնած Հաճըն 1898ին: Դուրս եկած է 1921ին: Հաստատուած Պունտոս Այրէս, Արժանթին:

"Տըպըզ"ի պատրաստման եղանակը

Ինչպես պատրաստել այս սուլիչ/շուփկը.

- 1.- Վերցնել սոխի ծաղկացողունը:
- 2.- Լայն մասը ընտրել եւ կտրել 10-15 սմ., մնացածը հեռացնել:
- 3.- Ցողունի մէկ կողմը բանալ, վերէն վար կտրրուածքով:
- 4.- Բացուած ցողունի ներքին կողմի գրեթէ մէջտեղը նրբօրէն տեղադրել բթամատին ծայրը՝ ցողունին կակղանի տակ:
- 5.- Մատին տակ կը գտնենք բարակ թաղանթ: Դանդաղ, նրբօրէն մատը մղել դէպի ցողունին կողային եզրը, այսինքն՝ մէջտեղէն դէպի դուրս:
- 6.- Անհրաժեշտ է, որ ցողունի կակղանը բոլորովին բաժնուի թաղանթէն եւ վերջապէս եզրին՝ 3-5 մմ չափի փոքրիկ բացուածք մը ստեղծուի:

Շուփկը պատրաստ է օգտագործման համար: Պէտք է մատը տեղադրել ինչպէս ցոյց տրուած է N° 1 լուսանկարին մէջ եւ, շրթունքներուն մօտեցնելով, օդը քաշել բացուածքէն: Մի՛ փչէք, այլ ներքաշեցէք:

Շատ իւրայատուկ ձայն կարելի է ստանալ:

Ըստ մեր հաւաքած նիւթերուն, այս հետաքրքրական ժողովրդական սուլիչ/շուփկը տարածուած է ուրիշ շրջաններ ալ ունենալով զանազան անուններ. Պիթլիսի մէջ՝ «պուքուքու»⁵⁴, Մուսա Լեռան մէջ՝ «ծրւծրւ»⁵⁵, Քեսապի մէջ՝ «գուռնիկ»⁵⁶ են.:

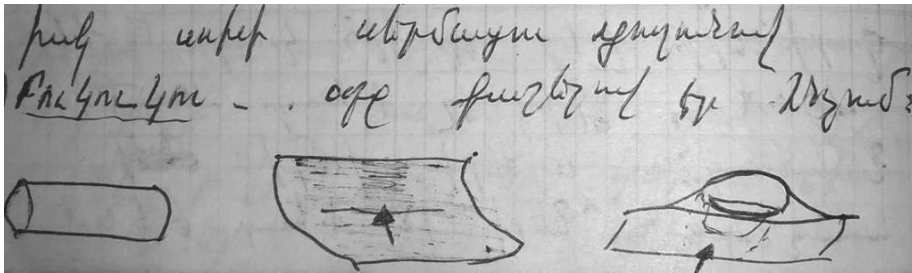
Այս սուլիչը ընդհանրապէս, մանկական խաղալիք մըն էր, իսկ երիտասարդներու եւ երբեմն մեծահասակներու համար՝ ժամանց: Վարժ եղողները նոյնիսկ պարզ «եղանակներ», աւելի ճիշտ՝ կարճ երաժշտանման նուագներ կրնային արտաբերել: «Տըպըզ»ը ըլլալով մանկական խաղալիք եւ ունենալով ժամանակավրէպ գոյութիւն դուրս մնացած է հայկական երաժշտագիտական բոլոր աշխատութիւններէն:

Հաճընցիները «տըպըզ» կ'անուանէին սուլիչ/շուփկը եւ նոյն անունը կու տային սոխի ծաղկացողունին, որուն թարմ քաղուածը հաճոյքով կ'ուտէին, իսկ եթէ առիթը յարմար ըլլար եւ հոմքը տրամադրելի՝ անպայման շուփկը կը պատրաստէին: Այս իրողութիւնը հասկնալու համար պէտք է նկատի ունենալ մանաւանդ որ անոր պատրաստութիւնը հազիւ մէկ-երկու վայրկեան կը տեւէ:

⁵⁴ Հմայեակ Պոյաճեան, [Մեր հւք.] N° 11, ծնած Պիթլիս քաղաքի մօտ Խուլթիկ գիւղը, Տատի գաւառակ 1902ին: Գաղթած 1915ին, հաստատուած 1916ին Գիւմրի:

⁵⁵ Յովհաննէս Պալապանեան, [Մեր հւք.] N° 44, ծնած Մուսա Լեռան Պիթիաս գիւղը 1922ին, գաղթած 1939ին եւ հաստատուած՝ Այնճար: Իսկ 1947ին վերջնականապէս հաստատուած Հայաստան (Էջմիածինի շրջան): Մովսէս Կոջոյեան, [Մեր հւք.] N° 33, ծնած 1920ին, Մուսա Լեռան Պիթիաս գիւղը: Դուրս եկած 1938ին, ապա ներգաղթած Հայաստան:

⁵⁶ Յովհաննէս Ապելեան, [Մեր հւք.] N° 44, ծնած Քեսապ 1903ին: 1947ին ներգաղթած է Հայաստան: Փանոս Քիթապուզեան, [Մեր հւք.] N° 43 ծնած 1929ին Քեսապ: 1947ին ներգաղթած է Հայաստան:

80ականներուն հաւաքուած նիւթերու ձեռագիրը⁵⁷

ՀԱՃՆՆԻ ԱՇՈՒՂՆԵՐԸ

«Հաճնոյ մէջ երգիչներ ու աշուղներ ունէինք, բայց անոնք թրքերէն կը գրէին. ինչպէս պեքճի Կարապետ Չոպանեանը, որ էջգիւաներուն (աւազակներուն) վրայ երգ յօրինեց, ողբացեալ Յովհաննէս Սաչեանը՝ որ Հաճնոյ դիւցազնամարտը եւ անկումը երգեց, ու շատեր, որոնք վայրկեանին ազդեցութեան տակ կը յարմարցնէին ու վերջէն կը մոռցուէր»⁵⁸:

«...Ասոնց կարգին էր հաճընցի հռչակաւոր "Կէլկէլ"ը⁵⁹, որ տէֆն ու տէպլէկը ձեռքն առած շարունակ կ'երգէր ու կը խաղար ամէն տեսակ հարսանիքներու եւ հանդիսութեանց ատեն եւ կը փնտռուէր իր շէն ու շող ներկայութիւնը»⁶⁰:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Թէեւ հաճընցիները միշտ հաստատած են որ սեփական երգրուեստ չեն ունեցած, Պօղոսեանի փաստագրական վկայութիւնը եւ մեր առաջին ձայնագրութիւնը 1980ականներուն, համոզեցին որ պետք էին պահպանուած ըլլալ ուրիշ օրինակներ ալ, ինչ որ ականերեւ դարձաւ:

Անշուշտ կրնայ ըլլալ որ դեռ ուրիշ գոհարներ երեւան ելլեն զանազան չստուգուած հաւաքածոներու մէջէն:

Մեր նպատակը եղած է կորուստէ փրկել այս երգերու փունջը, մատնանշելով տրամադրելի տեղեկութիւնները անոնց մասին եւ վերջնականապէս շրջանառութենէ դուրս հանել այն թիւր կարծիքը որ Հաճընը զուրկ էր յատուկ երգարուեստէ:

Այս հաւաքածոն առաջին հայեացքէն կրնայ այն տպաւորութիւնը ձգել որ քիչ օրինակներէ կը բաղկանայ՝ Հաճընի պէս շրջան մը բնորոշելու կամ տեղական ոճ մը նշմարելու համար: Ասիկա այնչափ ալ ճիշտ չէ, օրինակ պարերգերը քննելով կը տեսնենք որ գրեթէ բոլորն ալ հայկական հանրաձանօթ թամբարաններու ընտանիքին կը պատկանին ինչ որ տարածքային

⁵⁷ Ազգագրական նիւթերը հաւաքեց Ռուբէն Կնեազեան, 1988ին:

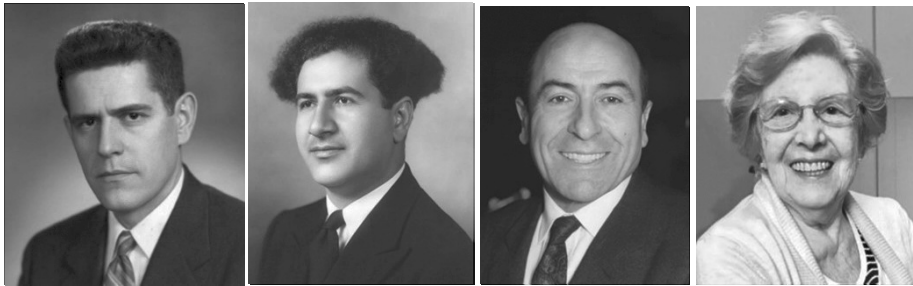
⁵⁸ Անմեռ:

⁵⁹ Հաճընի նշանաւոր ժողովրդական երգիչ, բուն անունը անծանօթ:

⁶⁰ Պօղոսեան, էջ 474:

ընդհանրություններ կ'ենթադրէ եւ պարագիտութեան համար արժէքաւոր ուսումնասիրութեան նիւթ է:

Յուսանք որ հաւաքուած նիւթերը, որոնք ինքնին կը հարստացնեն հայ մշակոյթի գանձարանը, որդեգրուին թէ՛ Սփիւռքի եւ թէ՛ Հայաստանի հայ արուեստի խումբերու (երգչախումբեր, երգեցիկ համոյթներ, երգիչներ) կողմէ, երգի միջոցաւ վերակենդանացնելով երբեմնի Կիլիկիոյ արծուերոյն Հաճըն քաղաքը:

Արրահամ Էօլմէսէքեան, Արմենակ Դարբինեան (1942ին), Սենեքերիմ Տումանեան, Սիրուհի Պելլորեան, Մարինա Փիրանեան, Լէյտիզապէլ Մութաֆեան, Անի Եփրէմեան, Միրթա Սաչեան

THE SONG ART OF HADJIN
(SUMMARY)

ZAVEN GNIAZIAN
zavenkniasian@yahoo.com.ar

One of the first things the survivors of the Armenian Genocide did after their settlement in the host lands was establishing compatriotic unions of the cities, towns and villages they were forcefully uprooted from. These compatriotic unions were very instrumental in mobilizing scholars to compile and publish books dedicated to the homeland, its history, population, culture, folklore, education, traditions, agriculture, arts and crafts, dialects, and other ethnographic features. These books were meant to preserve the legacy and image of the homeland and pass them on to the next generations. Indeed, starting from the 1930s one can come across a significant number of books on different cities, towns and villages of the lost homeland.

The author notes, however, that most of these books have very little on music. In fact, the authors have published the scripts of the songs without their musical notes.

Through interviews with old survivors and their descendants, which he has conducted since the 1980s, the author has recovered the music of some of these songs, and interestingly has discovered new remnants and bits and pieces of other songs which have not been published anywhere and has published their music too. The author concludes his paper with a study on the Hadjin musical 'instrument' *debez*, the way it was made and its usage.

